

Hermeneutiek en toerekening

Ferry de Jong

Grammatica van het begrip toerekening

Van het begrip toerekening heeft Kant in *Die Metaphysik der Sitten* uit 1797 de volgende omschrijving geboden: ‘*Zurechnung* (imputatio) in moralischer Bedeutung ist das *Urteil*, wodurch jemand als Urheber (causa libera) einer Handlung, die alsdann *Tat* (factum) heißt und unter Gesetzen steht, angesehen wird; welches, wenn es zugleich die rechtlichen Folgen aus dieser Tat bei sich führt, eine rechtskräftige (imputatio iudicaria, s. valida), sonst aber nur eine *beurteilende* Zurechnung (imputatio diiudicatoria) sein würde.’¹ Blijkens deze definitie heeft toerekening iets te maken met de werkzaamheid of gelding van bepaalde ‘wetten’ die van juridische, bijvoorbeeld strafrechtelijke, maar ook van niet-juridische, morele aard kunnen zijn. Zij informeren ons over de wijze waarop wij handelingen dienen te kwalificeren (bijvoorbeeld als moreel verwerpelijk, als wederrechtelijk, als strafbaar feit) en over de eventuele gevolgen die deze kwalificatie zou moeten hebben (bijvoorbeeld een berisping of een bestrafing van overheidswege).

Toerekening of imputatie fungeert als de sleutel waarmee het slot van deze wetten wordt geopend en waarmee voorts deze wetten tot gelding kunnen worden gebracht. Dit betekent dat aan de daadwerkelijke toepassing van ‘de wet’ een oordeel over haar *toepasselijkheid* vooraf gaat. Dit laatste oordeel is een toerekeningsoordeel. Met opzet wordt hier een allicht wat schematische voorstelling van zaken opgetrokken. Deze voorstelling resoneert namelijk goed met de structuur van de oordeelsvorming die binnen het strafrecht domineert. De verschillende operaties van het strafrechtelijk systeem zijn gericht op beantwoording van de vraag naar de mogelijkheid tot imputatie of toerekening van als strafbare feiten aangemerkte subjectieve verrichtingen aan de strafrechtelijk ter verantwoording geroepen ‘auteurs’ daarvan. In het verlengde van deze wat grove karakteristiek van dat waarop het strafrecht zich toelegt, kan strafrechtelijke aansprakelijkheid worden gedefinieerd als de door de strafrechter op

1 Aangehaald in Aichele 2004, p. 250. Kant vervolgt met: ‘Diejenige (physische oder moralische) Person, welche rechtskräftig zu zurechnen die Befugnis hat, heißt der Richter oder auch der Gerichtshof (iudex s. forum).’

grondslag van de strafwet aan personen toe te rekenen vatbaarheid voor bestrafing van overheidswege.²

Het strafrecht wordt met andere woorden gekenmerkt door een *oriëntatie op imputatie*: het is georiënteerd op de aansprakelijkstelling van personen voor door hen verrichte gedragingen. Binnen de strafrechtspleging worden oordelen van afkeuring tot uitdrukking gebracht over gedragingen van natuurlijke personen of rechtspersonen, die niet beantwoorden aan de verschillende, door het materiële strafrecht opgetekende imperatieve gedragsnormen. Deze oordelen gaan gepaard met bepaalde rechtsgevolgen: de strafrechtelijke toerekening mondt in veel gevallen uit in de oplegging van een straf.³ De term ‘toerekening’ is een gesubstantiveerd werkwoord: het begrip ter aanduiding waarvan dit woord gebezigd wordt, betreft dan ook een *handeling* of een *act* waarin en waardoor iets wordt toegerekend, aan iemand, door iemand. Zo bezien veronderstelt het begrip toerekening alvast tenminste drie grootheden die bij de act op enigerlei manier betrokken zijn. In de eerste plaats valt te wijzen op datgene wat toegerekend wordt; in strafrechtelijk verband hebben wij dan het oog op de strafrechtelijke aansprakelijkheid ter zake van het hebben gepleegd van een bepaald strafbaar feit. Die aansprakelijkheid, we zouden ook kunnen zeggen: de schuld aan een strafbaar feit, wordt in beginsel toegerekend door een rechter, en wel aan een alsdan als strafbare dader aangemerkt persoon.

Drie fenomenen dus die in de toerekeningshandeling op enigerlei wijze zijn betrokken: iemand *die* toerekent, iemand *aan wie* iets wordt toegerekend, en tenslotte dit ‘iets’ *dát* wordt toegerekend. Vertaald in grammaticale termen hebben wij het dan over een subject of onderwerp, een indirect object of meewerkend voorwerp, en een direct object of lijdend voorwerp van de toerekeningshandeling. In wat volgt, wil ik bij de drie genoemde fenomenen afzonderlijk enige tijd stilstaan. En bij elk van deze drie fenomenen zal ik iets beweren over de relevantie van de hermeneutiek. Mijn doel is in dat verband niet, dé hermeneutiek in algemene zin te behandelen. Enige essentiële noties ervan zal ik wel aanstippen. Mijn leidende gedachte is daarbij, dat strafrechtelijke toerekening een juridisch gespecificeerde gedaante is van wat in zeer generale zin interpretatie of betekenistoewijzing kan worden genoemd. De strafrechtsple-

2 In de gevallen en onder de voorwaarden, genoemd in de artikelen 257a tot en met 257h Wetboek van Strafvordering, hebben ook het Openbaar Ministerie en bepaalde opsporingsambtenaren een beperkte bevoegdheid tot het opleggen van sancties, en dus tot het zelfstandig vellen van een oordeel over de strafrechtelijke aansprakelijkheid van een als strafbare dader aan te merken persoon.

3 De straffen vormen binnen de strafrechtelijke dogmatiek een subcategorie binnen de sancties. Straffen zijn de sancties met de tenuitvoerlegging waarvan de overheid bewust ‘leed toevoegt’ aan de tot straf veroordeelde. Zij staan primair in het teken van het strafdoel van de ‘vergelding’. Naast straffen bestaat het strafrechtelijk sanctiearsenaal uit zogenoemde maatregelen, met de tenuitvoerlegging waarvan niet primair leedtoevoeging wordt nagestreefd (ofschoon aan verschillende maatregelen wel degelijk sterk punitieve aspecten kleven), doch die veeleer in het teken staan van maatschappijbescherming of rechtsherstel.

ging, en in haar kielzog de strafrechtswetenschap, zijn daarom praktijken of disciplines die zich buigen over een werkelijkheidsdomein dat nauw aansluit bij het domein waarover de hermeneutiek zich ontfermt.⁴ Dit inzicht heeft belangrijke implicaties voor het beeld dat het strafrecht van zichzelf en van zijn omgeving koestert.

Het indirect object van de toerekeningsact: de strafbare dader

Laten we om te beginnen stilstaan bij de persoon om wiens rechtspositie het in het strafrecht allemaal te doen is, het ‘meewerkend voorwerp’ van de toerekeningsact: de als strafbare dader aan te merken persoon. Wat is dat voor een persoon? Als we ons beperken tot de natuurlijke persoon, dus de mens van vlees en bloed, dan kunnen wij om te beginnen vaststellen dat de strafbare dader iemand is die in beginsel wordt verondersteld vatbaar te zijn voor het rechterlijke toerekeningsoordeel:⁵ zolang en voorzover het strafrecht geen tegenbericht bereikt, worden mensen verondersteld verantwoordelijk te zijn voor wat zij doen en nalaten te doen, oftewel zij worden verondersteld toerekeningsvatbaar te zijn. Dit veronderstelde, aan personen toegedachte, subjectieve vermogen tot het dragen van verantwoordelijkheid voor eigen gedragingen is niet, of niet langer, geheel vanzelfsprekend. Er zijn verschillende onderzoeksrichtingen die werken vanuit de hypothese dat vrijheid, verantwoordelijkheid en schuld in wezen holle illusies zijn. Zij zijn wetenschappelijk niet overeind te houden omdat al onze uitingen strikt gedetermineerd zouden zijn.⁶

Wat er verder zij van de plausibiliteit van dergelijke gevolgtrekkingen uit empirisch-analytisch onderzoek, vanuit het domeinspecifieke gezichtspunt van het strafrecht is de vooronderstelling van de menselijke verantwoordelijkheid of toerekeningsvatbaarheid toch weer wél vanzelfsprekend. Deze vorm van vanzelfsprekendheid houdt nauw verband met inzichten die met kracht door de hermeneutiek zijn geleverd. De mens die het strafrecht aan zijn verschillende oordelen onderwerpt, is een mens die wordt opgevat als een individu, begiftigd met het vermogen van zijn gedragingen verantwoording af te leggen. Het

4 De hermeneutiek zou kortweg kunnen worden beschouwd als interpretatieleer. Interpretatie bestaat, naar de hermeneutische definitie ervan, in de verlening van betekenis aan een voorshands vreemde, onbegrepen uiting, tegen de achtergrond van een horizon van vertrouwde. Ik zal mij in deze bijdrage niet aan een (verdere) definitie van het begrip hermeneutiek wagen; voor een beknopte beschrijving van de hermeneutische kentheorie en voor literatuurreferenties zij verwezen naar De Jong 2009a, p. 108-122 en De Jong 2009b.

5 Blijkens artikel 51 van het Wetboek van Strafrecht kunnen naast natuurlijke personen zogenaamde rechtspersonen, zoals bepaalde ondernemingsvormen, strafbare feiten begaan en voor bestraffing in aanmerking komen.

6 Voor een (kritische) bespreking van hedendaagse, naturalistische stromingen in de (empirisch-analytische) wetenschappen zie Mooij 2004, p. 74-108; Habermas 2005, p. 155-186.

strafrecht sluit met deze mensopvatting aan bij een diep in onze cultuur verankerd mensbeeld, een mensbeeld dat zich rekenschap geeft van de voor het strafrecht onmisbare notie dat de mens in het algemeen kan worden geacht verantwoordelijk te zijn voor zijn doen en laten, dus kan worden geacht toerekeningsvatbaar te zijn. Dit mensbeeld is opgebouwd uit drie lagen.⁷

Het mensbeeld van het recht, dat ook het mensbeeld is waarvan wij in de dagdagelijkse werkelijkheid uitgaan, veronderstelt in de eerste plaats een subjectieve positie, een subject, begiftigd met een psyche of een bewustzijn. Het eerste niveau binnen het mensbeeld betreft dus dit subject, dat dankzij zijn intentionele bewustzijn in de gelegenheid verkeert, zich bewust, dus kennend, en affectief, willend, te verhouden tot zijn omgeving. Het subject is met een aan Husserl ontleende term een 'uitstralingscentrum', een centrum van gewaarwordingen en uitingen dat met een soort laserstraal van intentionaliteit gericht is op en verbonden is met de leefwereld waarvan het onderdeel uitmaakt. De term 'intentionaliteit' wordt gebruikt ter aanduiding van het abstracte en formele principe volgens hetwelk het menselijk subject in heel algemene zin door gerichtheid op de wereld wordt gekenmerkt.⁸

De leefwereld behelst de verzameling betekenisgeladen *objecten* van het subjectieve, intentionele bewustzijn: ieder bewustzijn impliceert een bewustzijn van iets, van een object of ervaringsbestanddeel. Met de term 'intentie' hebben wij het oog op de meer concrete manifestatie van de intentionele betrokkenheid in een subjectieve bewustzijnsact.⁹ Intentionaliteit vooronderstelt daarmee in ieder geval twee verschijnselen waartussen deze betrokkenheid of gerichtheid zich manifesteert. Enerzijds moet een subjectieve positie worden onderkend, een positie vanwaar het subject zich op één of andere wijze *verhoudt tot* de hem omgevende leefwereld. Anderzijds is er deze leefwereld waartoe het subject zich verhoudt en die het 'objectieve correlaat' vormt van de intentionaliteit. De intentionaliteit bestaat dus in zeer algemene zin in een subjectieve gerichtheid op allerhande onderdelen van de intersubjectieve wereld, een betrokkenheid tussen een ik-pool en een object-pool.¹⁰

7 Zie Mooij 2004, p. 16-20, 50-61. Zie Van Haersolte 1984; Aichele 2004; en zie verder De Jong 2009a, vooral p. 72-78, 87-96, 230-240.

8 Husserl 1968, p. 378: 'Wir werden also den Ausdruck psychisches Phänomen ganz vermeiden, und wo immer Genauigkeit erforderlich ist, von *intentionalen Erlebnissen* sprechen. (...) Das determinierende Beiwort *intentional* nennt den gemeinsamen Wesenscharakter der abzugrenzenden Erlebnisklasse, die Eigenheit der Intention, das sich in der Weise der Vorstellung oder in einer irgend analogen Weise auf ein Gegenständliches Beziehen.' Zie ook Mooij 2006, p. 66-68, 146-151.

9 Husserl 1968, p. 378-379.

10 Husserl 1952, p. 105: 'Sofern jedes cogito ein cogitatum fordert, und dieses im Aktvollzug zum reinen Ich in Beziehung steht, finden wir in jedem Akte eine merkwürdige Polarität: auf der einen Seite den Ichpol, auf der anderen das Objekt als Gegenpol. (...) Das Ich ist das identische Subjekt der Funktion in allen Akten desselben Bewußtseinsstroms, es ist das Ausstrahlungszentrum, bzw. Einstrahlungszentrum alles Bewußtseinslebens, aller Affektionen und Aktionen, alles Aufmerkens, Erfassens, Beziehens, Verknüpfens, alles theoretischen, wertenden, praktischen Stellungnehmens, alles

Die object-pool voert ons naar het tweede niveau binnen het mensbeeld dat mede aan het strafrecht ten grondslag ligt: dat is het niveau van de intersubjectieve leefwereld, de ervaringswereld waarbinnen het subject talloze andere subjecten en objecten ontmoet waarmee het zich op de een of andere wijze dient te verhouden. Deze leefwereld bestaat in de oneindige verzameling objecten van ons subjectief bewustzijn. Het subject is dus niet een in zichzelf besloten instantie; het is juist als subject een wezen dat principieel voor de wereld buiten hemzelf open staat. Op deze sociaal gedimensioneerde buitenwereld, behelzende een oneindige hoeveelheid betekenisgeladen ervaringsbestanddelen, is het menselijk subject steeds op onontkoombare wijze betrokken wanneer het zich uit, zich te verstaan geeft, dat wil zeggen: wanneer het spreekt, schrijft, handelt. Het menselijk subject handelt en spreekt steeds opnieuw vanuit zijn subjectieve positie, maar zijn uitingen zijn slechts verstaanbaar, en daarmee: *als* zinvolle uitingen *bestaanbaar*, bij de gratie van de *voorgegeven* intersubjectieve betekeniswereld waarin het menselijk subject 'geïnscribeerd' is.¹¹

Die geïntendeerde betekeniswereld, oftewel de intersubjectief gedeelde ervaringswereld, moet niet worden verward met de werkelijkheid 'op zich'. De sociale leefwereld kan niet worden geacht samen te vallen met de fysieke, natuurlijke, aan vaste wetmatigheden onderworpen werkelijkheid buiten onszelf, oftewel: het door objectieve noodzakelijkheid geregeerde 'natuurrijk' van de 'brute feiten' die de mens niet kan beïnvloeden en die *als zodanig* zelfs niet voor menselijke zingeving vatbaar zijn. Zingeving of betekenisverlening is slechts mogelijk bij de gratie van de werkzaamheid van een *symbolische structuur*, het derde niveau binnen het mensbeeld waarmee het recht opereert. Dit niveau biedt zicht op een bij uitstek hermeneutische kernnotie. Het gaat hier om het fundament onder de zojuist benoemde andere niveaus van de subjectiviteit en de intentionele betrokkenheid op de wereld. Het intentioneel bewustzijn stelt de mens in staat zich betekenisvol te verhouden tot zijn omgeving. De mens is uit kracht van deze capaciteit in staat zijn omgeving te duiden, er betekenis aan te verlenen. Intentionaliteit kan dus worden omschreven in termen van een beweging naar zin, naar betekenis.¹²

Erfreut- und Betrübtseins, Hoffens und Fürchtens, Tuns und Leidens usw. M.a.W. alle die vielgestaltigen Besonderungen intentionaler Bezogenheit auf Objekte, die da Akte heißen, haben ihren notwendigen terminus a quo, den Ichpunkt, von dem sie ausstrahlen.' De hermeneutiek heeft het inzicht geleverd dat het subject of de 'ik-pool' niet een absoluut beginpunt, een werkelijke *terminus a quo*, is, nu het subject op zijn beurt afhankelijk is van een overgeleverd en dus voorgegeven symbolisch netwerk van vooroordelen.

11 Zie Visker 2006, p. 216-220.

12 Ricoeur 2007b, p. 6: 'The empty act of signifying is nothing other than intentionality. If intentionality is that remarkable property of consciousness to be a consciousness of ..., of moving out from itself toward something else, then the act of signifying contains the essence of intentionality. (...) When I mean or intend something, there is a first intending which goes to the sense, which is like a stable object (*Gegenstand*) to all the acts of signifying which intend the *same thing*.'

Maar die beweging of die gerichtheid is op haar beurt afhankelijk van een voor-gegeven, en daarmee een van het subject onafhankelijke structuur. En die structuur wordt primair geboden door de taal; de taal, immers, is een systeem van tekens en betekenissen, instrumenten dus waarmee wij de wereld waarin wij leven op een bepaalde wijze aanduiden en van betekenis voorzien.¹³ Wanneer wij iets aanduiden als iets, wanneer wij iets verstaan als iets, dan doen wij dat niet op een volstrekt vrije, onafhankelijke manier. Integendeel: de taal stelt een soort symbolische ordening in werking, een raster waardoorheen de werkelijkheid verschijnt als een intersubjectieve leefwereld die vatbaar is voor menselijke zingeving. Deze symbolische structuur transformeert en ‘ordent’ de onmiddellijke, als zodanig niet als zinvol te ervaren werkelijkheid tot een betekenisvolle wereld die bestaat uit subjecten met wie en objecten waarmee wij zinvolle verhoudingen kunnen aangaan.¹⁴ Onze waarneming van ervaringsbestanddelen en van anderen wordt gestructureerd door een voorgegeven, in traditie gewortelde en cultureel overgeleverde symbolisering die de werkelijkheid op een bepaalde wijze *aanduidt*; de symbolische structuur is een *talige* structuur.

‘Betekenis’ is derhalve geen eigenschap waarmee verschijnselen in de fysische werkelijkheid reeds *van nature* begiftigd zijn. Betekenis vooronderstelt taal.¹⁵ De symbolische taal filtert de oneindige fysische ruimte en tijd en laat als residu een gesubjectieerde en geleefde, oftewel: een sociaal gedimensioneerde ruimte en tijd achter. Juist dankzij de sociale dimensionering kunnen wij ons tot de verschillende onderdelen van de geleefde werkelijkheid op een zinvolle wijze verhouden. Mensen ervaren de wereld door het raster van de taal, zij nemen de wereld waar, maar zijn er tegelijkertijd op *betrokken*. De symbolische taal is de voorwaarde waaronder deze betrokkenheid mogelijk is. Het betekenis-systeem van de taal schept een *afstand* tot de natuurlijke werkelijkheid. Als effect van deze separatie verschijnt de leefwereld als de verzameling objecten van onze ervaring.¹⁶ De wijze waarop wij de met betekenis geladen wereld

13 Taal bevat in aan Wittgenstein ontleende termen: een *picture of the world*. Het bevat de verschillende vóór-reflexieve aannames en waarheden die mensen hebben geleerd noodzakelijkerwijs steeds te vooronderstellen; zie Van Roermund 1993, p. 152-158.

14 Mooij 1983, p. 144-147; Mooij 2006, p. 146-151, 161-210; Mooij 2004, p. 50-59. Zie over het begrip symbolische orde ook Visker 2006, p. 268: ‘[M]et “symbolisch” wordt niet iets bedoeld wat in de plaats komt van het echte waarnaar het verwijst (zoals in de uitdrukking “een symbolische schadevergoeding”) maar iets dat actief vorm geeft aan, zich inschrijft in iets anders waarin het niet vervat is. In die zin spreekt men van symbolische orde en bedoelt daarmee niet een orde die een reeds gegeven orde weer spiegelt, maar een orde die zelf de orde die zij in zich draagt instelt.’

15 Zie Ricoeur 1989a; Levinas 2005.

16 Mooij 2006, p. 146-151, 161-210; zie Visker 2006, p. 90-91: ‘Opdat er wereld zou zijn, moeten de dingen uit elkaar kunnen liggen, naar elkaar kunnen verwijzen, op een of andere manier samenhangen of contrasteren, voor- en achtergrond vormen. Een wereld is dus niet de som der dingen, het is dat wat het voor hen mogelijk maakt dingen te zijn, te kunnen verschijnen. Dat veronderstelt dus een soort openheid waarin de dingen zich kunnen ophouden en daartussen, tussen die dingen, ook als ze bezig zijn elkaar te

ervaren, is afhankelijk van de afstand die door de taal tot de ons omgevende werkelijkheid wordt aangebracht.

Die afstand is meervoudig. De ervaringsbestanddelen in de wereld kunnen worden waargenomen doordat zij aan ons verschijnen, niet binnen een oneindige, fysieke ruimte, maar binnen een sociaal gedimensioneerde en dus tot voor mensen hanteerbare proporties teruggebrachte *geleefde* ruimte. Zij dienen zich bovendien niet in een kosmologische en puur lineair verlopende tijd aan ons bewustzijn aan, maar in een gesubjectieerde, in verleden, heden en toekomst gedimensioneerde tijdsbeleving.¹⁷ Ten slotte brengt de symbolische ordening een separatie tot stand met de ander en met onszelf. De ander en het eigen zelf zijn niet langer onmiddellijk aan het zelf tegenwoordig. Tussen het zelf en de ander ligt een symbolisch tussenstuk dat ons in staat stelt de uitingen van anderen te interpreteren. De symbolische dimensie maakt het ons mogelijk afstand te nemen tot onszelf, onszelf te zien als een ander wiens identiteit en wiens uitingen voorwerp van reflectie en duiding kunnen worden. Wij vallen dankzij onze capaciteit tot reflectie en tot het innemen van een ander perspectief niet samen met onszelf. Op deze wijze is de door talige symbolisering geschapen distantie constitutief voor onze *vrijheid* en voor onze verantwoordelijkheid voor de wijze waarop we die vrijheid benutten.¹⁸

De drie in het voorgaande onderscheiden niveaus hangen nauw samen. De niveaus kunnen op conceptueel niveau wel worden onderscheiden, maar zij kunnen niet radicaal van elkaar worden *gescheiden*.¹⁹ Het niveau van de subjectieve intentionaliteit veronderstelt de 'gesitueerdheid' van het subject binnen de intersubjectieve ervaringswereld. Het subject is zogezegd 'geworpen' in een wereld en een traditie waaraan het in eerste instantie volledig overgeleverd is, maar waarbinnen het gaandeweg leert zich bewust te oriënteren. De talige symbolisering vervult de 'transcendentale functie' die het subject tot deze bewuste oriëntatie in staat stelt.²⁰ Bij wege van zijn toetreding tot de sym-

verdringen, ...niets. Denk aan de leegte tussen letters die niet in elkaar vervloeien en daarom leesbaar zijn, of aan het wit tussen de regels en de marges van een tekst: die leegte, dat wit, die marges zijn toch niet alleen maar *geen* letters, *geen* regels, *geen* tekst? Ze zijn niet een afwezigheid van iets anders, ze zijn een afwezigheid die een aanwezigheid mogelijk maakt.'

17 Zie nader Mooij 2006, p. 170-182.

18 Mooij 2006, p. 151: 'Omdat wij onszelf op verschillende manieren kunnen uitleggen, zonder dat één uitleg de ware zou zijn, is er een distantie tussen wat wij zijn en hoe wij onszelf zien of uitleggen. Precies deze distantie maakt het mogelijk dat wij onszelf op deze of gene wijze zien en uitleggen en zo ook een verhouding tot onszelf hebben. De symbolische functie van de taal maakt zo zelfreflectie en daarmee vrijheid van handelen mogelijk.' Zie ook De Boer 1993.

19 Zie Mooij 2006, p. 67, 163, 194.

20 Hierbij moet de door de taal gestichte symbolische ordening overigens niet worden opgevat als een in alle opzichten 'absoluut' gegeven: dát de symbolische structuur een noodzakelijke voorwaarde vormt voor de mogelijkheid van de mens zich intentioneel en in zekere mate autonoom tot de wereld te verhouden, betekent niet dat de symbolische ordening, zoals zij concreet door een bepaalde taal in een bepaalde tijd op een bepaalde

bolische orde van de taal is het subject in staat tot het afstand nemen van zichzelf en van anderen, teneinde zelf een wereld van zinvolle verhoudingen met objecten en met andere subjecten te ‘ontwerpen’. Zo bezien verschaft de hermeneutiek het subject een ambivalent statuut. Aan de ene kant is het subject geworpen in een wereld die het niet zelf in elkaar heeft gezet, en onderworpen aan de sociale dimensionering van de wereld, aan de symbolische ordening ervan. Aan de andere kant is het subject weer niet een gevangene van die ordening waarin het zichzelf aantreft.

Het object van de toerekeningsact: het strafbaar feit

Het strafrecht werkt dus met een mensopvatting volgens welke personen handelen in een gebonden of relatieve vrijheid en om die reden in beginsel kunnen worden verondersteld toerekeningsvatbaar te zijn. De persoon die ons strafrecht met zijn algemene aansprakelijkheidsregels en bijzondere wettelijke delictsomschrijvingen tegemoet treedt en aan materiële gedragsnormen gebonden houdt, is juist wegens deze vooronderstelling een tamelijk abstract, we zouden kunnen zeggen: ‘geformaliseerd’ menselijk subject, een subject derhalve, dat enigermate op afstand staat van de ‘materiële’ individu die in concrete gevallen aan de verschillende werkingen van het strafrechtelijk systeem wordt blootgesteld. Voor zover het strafrecht geen tegenbericht bereikt, wordt het subject *verondersteld* bepaalde essentiële eigenschappen te bezitten die dit subject vatbaar maken voor de toerekening van strafrechtelijke aansprakelijkheid.²¹ De vaststelling dat mensen in beginsel vatbaar zijn voor strafrechtelijke toerekening werpt vervolgens de vraag op, wat dan wel het object van die toerekening mag zijn, oftewel: wat wordt er precies aan toerekeningsvatbare daders toegerekend?

Toegerekend worden strafbare feiten. De formalisering waarvan de dogmatische, strafrechtelijke begripsvorming vergezeld gaat, springt nog meer dan bij het strafrechtelijke subjectbegrip in het oog bij dit begrip ‘strafbaar feit’. De vraag waarvoor de strafrechter zich *in ultimo* gesteld ziet, luidt of een subjectieve verrichting, die als een bepaald, in de strafwet neergelegd strafbaar feit is gekwalificeerd, kan worden toegerekend aan de ter zake van dit strafbare feit ter verantwoording geroepen persoon, oftewel: aan de verdachte. Voordat de rechter deze vraag, van het antwoord waarop de strafbaarheid van de verdachte persoon afhangt, onder ogen ziet, dient hij te onderzoeken of de aan deze

plaats wordt vormgegeven, niet zou kunnen worden blootgesteld aan fundamentele kritiek. Zie bijvoorbeeld Schinkel 2008, die wijst op de ‘culturalistische’ aspecten van het Nederlandse integratiedebat die ten dele worden veroorzaakt door de normatieve onderscheidingen van de taal waarin wij over deze thema’s spreken.

21 Het fundamentele *uitgangspunt* is de verantwoordelijkheid van mensen voor hun handelen: het strafrecht gaat uit van een overwegend *indeterministisch* wereldbeeld; zie bijvoorbeeld Rammelink 1996, p. 13-15; Reijntjes 2003, p. 490. Zie nader De Jong 2009a, p. 60-96.

persoon verweten gedraging voor bewezen kan worden verklaard en vervolgens of de bewezen verklaarde toedracht naar het geldende, materiële strafrecht een strafbaar feit constitueert. Strafbare feiten ontleen hun strafbaarheid aan een set van eigenschappen, die gewoonlijk in vier categorieën worden ingedeeld.

Deze vier categorieën waarin de kenmerken van strafbare feiten dogmatisch zijn gerangschikt, bieden zicht op de belangrijkste paradigmatische coördinaten van het materiële strafrecht. In de dogmatische definitie van het begrip strafbaar feit liggen namelijk de vier hoofdvoorwaarden voor strafrechtelijke aansprakelijkheid besloten. De dogmatische definitie luidt: een strafbaar feit is een gedraging (1) die beantwoordt aan een wettelijke delictsomschrijving (2), die wederrechtelijk is (3) en die bovendien aan de schuld van de dader te wijten is (4).²² In de eerste plaats dient dus sprake te zijn van een bepaalde subjectieve verrichting, een gedraging. Er moet iets *gebeurd* zijn, vooraleer de vraag naar eventuele strafrechtelijke aansprakelijkheid zich kan aandienen. Dit eerste vereiste brengt tot uitdrukking dat wij in Nederland een daadstrafrecht kennen: strafrechtelijke aansprakelijkheid kan slechts worden gevestigd ter zake van subjectieve ingrepen in de intersubjectieve leefwereld.

De aanduidbaarheid van deze verrichting leidt ons naar een tweede uitgangspunt. Strafrechtelijke aansprakelijkheid kan slechts bestaan ter zake van gedragingen, dus ter zake van subjectieve ingrepen *in* de objectieve leefwereld.²³ Maar deze subjectieve ingrepen in de objectieve leefwereld moeten vervolgens onder het juridisch-semanticus bereik van een beschikbare wettelijke strafbepaling gebracht worden, willen deze ingrepen kunnen worden gekwalificeerd als strafbare feiten. Er moet dus kunnen worden vastgesteld dat de gedraging van het als verdachte aangemerkte subject beantwoordt aan de omschrijving van een strafbaar feit in een product van het democratisch gelegitimeerd gezag, oftewel: in de wet. Dit vereiste wordt tot uitdrukking gebracht door het zogenaamde legaliteitsbeginsel van artikel 1 Wetboek van Strafrecht: een gedraging is eerst een strafbare gedraging, indien de wetgever deze gedraging met zoveel woorden als strafbaar heeft aangeduid.

22 De term strafbaar feit kan in verschillende betekenissen worden verstaan. Kelk 2005, p. 49-51, onderscheidt het strafbaar feit als historisch, als wettelijk en als juridisch of dogmatisch begrip. In zijn dogmatische betekenis is het begrip strafbaar feit het meest omvattend; deze betekenis omvat het rechtstheoretisch schema waarin als strafbaar feit wordt aangemerkt de menselijke gedraging die valt onder een wettelijke delictsomschrijving, die wederrechtelijk is en die aan schuld te wijten is.

23 Dit laat onverlet dat een strafrechtelijk relevante 'gedraging' onder omstandigheden kan bestaan uit het *nalaten* te handelen overeenkomstig een bepaald strafrechtelijk relevant gebod. Dat voor strafrechtelijke aansprakelijkheid is vereist dat moet kunnen worden gewezen op een bepaalde, door de verdachte verrichte gedraging, impliceert voorts niet dat voor strafbaarheid sprake moet zijn van een gedraging die voldoet aan *alle*, door de bestanddelen van een toepasselijke delictsomschrijving uitgedrukte kenmerken. Zo kan onder de in artikelen 45 en 46 Wetboek van Strafrecht genoemde en in de jurisprudentie uitgewerkte voorwaarden strafrechtelijke aansprakelijkheid ook reeds worden aangenomen ter zake van gedragingen die bestaan in een poging tot, respectievelijk een voorbereiding van een bepaald misdrijf.

Zodra is vastgesteld dat een verdachte een gedraging heeft verricht waarop een strafrechtelijk verbod rust, wordt verondersteld dat deze gedraging onrechtmatig, wederrechtelijk, is geweest. De wederrechtelijkheid vormt de derde eigenschap van het begrip strafbaar feit. In uitzonderlijke omstandigheden is het voor een verdachte mogelijk tegen deze veronderstelling van wederrechtelijkheid in het geweer te komen: in uitzonderingssituaties, die staan geboekstaafd in de zogenaamde rechtvaardigingsgronden, valt deze veronderstelde wederrechtelijkheid van het feit weg en gaat de verdachte vrijuit omdat diens gedraging bij nader inzien rechtens geoorloofd, dus gerechtvaardigd wordt geacht.

Ten slotte: een strafbaar feit is in dogmatische of rechtstheoretische zin pas compleet, zodra wordt aangenomen dat de dader aan de wederrechtelijke gedraging subjectief schuld draagt. Het strafbare feit moet verwijtbaar zijn aan de dader. Ook deze verwijtbaarheid wordt doorgaans verondersteld niet te ontbreken; in uitzonderingssituaties – de zogenaamde schulduitsluitingsgronden – valt de veronderstelde verwijtbaarheid weg, en gaat de dader vrijuit, omdat hij voor zijn gedraging in strafrechtelijke zin niet verantwoordelijk wordt geacht te zijn. Dit vereiste van verwijtbaarheid brengt tot uitdrukking dat ons strafrecht een schuldstrafrecht is. Wat men verder onder de term ‘schuld’ precies verkiest te verstaan, algemeen onderschreven wordt het uitgangspunt dat de strafbaarheid van een persoon niet kan worden aangenomen indien niet op enigerlei wijze is komen vast te staan dat dit subject schuld, in de zin van verwijtbaarheid, draagt aan de verrichting ter zake waarvan hij ter verantwoording wordt geroepen.²⁴

De verwijtbaarheid fundeert de strafbaarheid van een persoon ter zake van een bepaalde verrichting.²⁵ Deze verwijtbaarheid wordt, evenals de wederrechtelijkheid, ‘element’ van het strafbaar feit genoemd. Dit wil vooral zeggen, dat de verwijtbaarheid en de wederrechtelijkheid doorgaans geen onderdeel vormen van de *wettelijke* omschrijvingen van strafbare feiten. De wettelijke delictsom-schrijvingen, die bestaan uit zogenoemde ‘bestanddelen’, moeten steeds door het Openbaar Ministerie worden gesteld en ten laste gelegd en vervolgens worden bewezen, opdat zij door de rechter kunnen worden *bewezen verklaard*. De ‘elementen’ wederrechtelijkheid en verwijtbaarheid, daarentegen, worden, behoudens aanwijzingen voor het tegendeel, verondersteld niet te ontbreken.

24 Verwijtbaarheid is aanwezig indien redelijkerwijze kan worden aangenomen dat de dader anders kon en ook anders behoorde te handelen dan hij gedaan heeft. De verwijtbaarheid veronderstelt derhalve de vermijdbaarheid van de verrichte gedraging. De verwijtbaarheid is als algemene voorwaarde voor strafrechtelijke aansprakelijkheid (‘element’) in de loop van de vorige eeuw jurisprudentieel en dogmatisch tot ontwikkeling gekomen in het kielzog van de aanvaarding door de Hoge Raad van de buitenwettelijke schulduitsluitingsgrond afwezigheid van alle schuld (avas), in zijn arrest van 14 februari 1916, *Nederlandse Jurisprudentie* 1916, 681 (Melk en water). Zie uitgebreid Vellinga 1982, p. 11-36 en 99-127.

25 Met Jonkers (1986, p. 232) kunnen wij daarom spreken van een door het strafrecht veronderstelde ‘straffunderingsschuld’, die moet worden onderscheiden van andere betekenissen die de term schuld in het strafrecht kan hebben.

Deze veronderstelling is evenwel vatbaar voor correctie indien sprake is van bepaalde uitzonderlijke omstandigheden. In de uitzonderingen wordt door het recht voorzien met de figuur van de wettelijke of buitenwettelijke, algemene of bijzondere *strafuitsluitingsgrond*. Strafuitsluitingsgronden vergen geen wettig en overtuigend bewijs; om het effect van straffeloosheid te sorteren, behoeven zij slechts *aannemelijk* te worden gemaakt.

Het dogmatisch gangbare onderscheid tussen de bestanddelen van het wettelijk geformuleerde strafbare feit enerzijds en de in beginsel buitenwettelijke elementen van het strafbare feit in ruimere zin anderzijds hangt samen met de wijze waarop ons bewijsstelsel is ingericht.²⁶ Wij kennen een zogenaamd negatief-wettelijk bewijsstelsel, hetgeen kort gezegd impliceert dat een feit slechts kan worden bewezen verklaard, indien de rechter zijn overtuiging dat de dader het desbetreffende feit heeft gepleegd, kan doen steunen op tenminste een door de wet bepaald minimum aantal wettige bewijsmiddelen.²⁷ Deze uit ons bewijsrecht voortvloeiende regels gelden de bestanddelen; de elementen zijn hieraan niet onderworpen. Deze stand van zaken vindt uitdrukking in een gelede vraagstelling: eerst nadat is bezien of kan worden bewezen dat de verdachte het hem ten laste gelegde feit daadwerkelijk heeft gepleegd, kunnen eventuele exceptionele omstandigheden onder ogen worden gezien, die de strafbaarheid van feit of dader zouden kunnen uitsluiten. Deze exceptionele omstandigheden worden geformuleerd door de reeds genoemde strafuitsluitingsgronden, die dogmatisch gewoonlijk worden onderverdeeld in enerzijds de rechtvaardigingsgronden, de strafbaarheid van het feit betreffende, en anderzijds de schuldsluitingsgronden, de strafbaarheid van de dader betreffende.²⁸

Het onderscheid tussen bestanddelen en elementen houdt verband met de hierboven genoemde gelede vraagstelling en weerspiegelt de in de artikelen 348 en 350 van het Wetboek van Strafvordering gecodificeerde structuur van de rechterlijke beraadslaging.²⁹ Deze structuur beantwoordt aan een belangrijke

26 De Hullu 2009, p. 68; Knigge 1993, p. 4.

27 Zie de artikelen 338 tot en met 344a Wetboek van Strafvordering; Corstens 2008, p. 663-703.

28 Voorbeelden van schuldsluitingsgronden zijn de ontoerekenbaarheid (artikel 39 Wetboek van Strafrecht), de psychische overmacht (artikel 40), het noodweerexces (artikel 41, tweede lid) en de ongeschreven exceptie afwezigheid van alle schuld (avas). Voorbeelden van rechtvaardigingsgronden zijn de overmacht-noodtoestand (artikel 40 Wetboek van Strafrecht), de noodweer (artikel 41, eerste lid) en de nauwelijks toegepaste, ongeschreven exceptie afwezigheid van de materiële wederrechtelijkheid; zie Hoge Raad 29 februari 1933, *Nederlandse Jurisprudentie* 1933, 918, met noot van B.M. Taverne (Huizense Veearts).

29 Zie Knigge 1993, p. 5. Artikel 348 Wetboek van Strafvordering bevat de formele vragen of voorvragen naar respectievelijk: de geldigheid van de dagvaarding, de bevoegdheid van de rechter, de ontvankelijkheid van het Openbaar Ministerie en de redenen tot schorsing der vervolging. Artikel 350 Wetboek van Strafvordering bevat de vier materiële vragen of hoofdvragen naar respectievelijk: het bewijs van het ten laste gelegde feit, de strafbaarheid van het feit, de strafbaarheid van de dader en de straf en/of maatregel die moet worden opgelegd.

behoefte van het strafrechtelijk systeem. De structurering van de oordeelsvorming van de strafrechter (de materieel-strafrechtelijke rechtsvinding) maakt de resultaten ervan beter vatbaar voor intersubjectieve controle binnen de juridische ‘interpretatieve gemeenschap’.³⁰ Bovendien kan de communicatie van het strafrechtelijk systeem met zijn ‘omgeving’ gebaat zijn bij een dergelijke structurering. Het rechterlijk beslissingsschema is immers gekoppeld aan de regels betreffende de inrichting van het vonnis en aan de verschillende voorschriften met betrekking tot de vraag, in welke gevallen de rechter gehouden is gemotiveerd te responderen op verweren zijdens de verdachte of diens raadsman, of op door hen of de Officier van Justitie ingenomen ‘uitdrukkelijk onderbouwde standpunten’.³¹

Uit een oogpunt van een zo groot mogelijke inzichtelijkheid van de wijze waarop de strafrechter zijn normatieve oordelen velt, is het derhalve een goede zaak dat het grondbegrip van het strafbaar feit is uiteengelegd in een dogmatische compositie waarbinnen verschillende bestanddelen en elementen elk een eigen functie en betekenis hebben. Toch moet hierbij niet uit het zicht worden verloren, dat de onderscheiding tussen de verschillende bestanddelen en elementen onverlet laat dat het grondbegrip strafbaar feit wezenlijk een ondeelbaar normatief betekenisgeheel vormt: aan het strafbaar feit kunnen verschillende ‘momenten’ of ‘aspecten’ worden onderscheiden, maar deze momenten of aspecten laten zich niet als zelfstandige betekenis bezittende compartimenten van het strafbaar feit losknippen. Het normatief-coherente geheel is meer dan de som van zijn delen.³² Dit brengt mee dat de verschillende aan het strafbaar feit onderkende eigenschappen hun betekenis niet louter aan zichzelf, doch steeds mede aan het betekenisgeheel waarvan zij onderdeel uitmaken, ontleen. Bestanddelen en elementen ontleen hun betekenis steeds mede aan de holistische betekenseenheid van het strafbaar feit.

De hierboven zeer in het kort aangeduide, bewijsrechtelijk gereguleerde wijze waarop de strafrechter beoordeelt of een bepaalde, hem ter beoordeling voorgeschotelde subjectieve verrichting voldoet aan alle kenmerken van de betekenseenheid van het strafbaar feit, brengt opnieuw de hermeneutiek in het vizier. Het object of het lijdend voorwerp van de strafrechtelijke toerekenings-

30 Voor het begrip ‘interpretatieve gemeenschap’ zie Fish 1980; zie verder De Jong 2009a, p. 123-129.

31 Krachtens het bepaalde in artikel 358, derde lid juncto artikel 359, tweede lid Wetboek van Strafvordering moet de rechter zijn beslissingen tot verwerping van bepaalde verweren en de beslissingen waarin hij (bepaaldelijk) afwijkt van uitdrukkelijk ingenomen standpunten met redenen omkleed in het vonnis opnemen. Zie, mede voor een kritische beschouwing van de jurisprudentiële uitwerking van deze voorschriften, Dreissen 2007; Nijboer 2008.

32 Schild 1979, p. 37: ‘Es wird damit [namelijk met de term “Aspekt”, *FJ*] zum Ausdruck gebracht, daß jede Verselbständigung zu einem Teil (Element usw.), jede Substantialisierung, unzulässig ist. Ein auf diese methodische Weise erarbeitetes Merkmal kann nur als Moment des Gegendandes in seinem Ganzen und bezogen auf seine Einheit aufgefaßt werden.’ Zie ook Melai 1968, p. 103.

act valt uiteen in vier momenten, die evenzovele voorwaarden voor strafrechtelijke aansprakelijkheid aanduiden. Voordat de rechter aan een verdachte strafrechtelijke aansprakelijkheid toerekent, dient hij te beoordelen of de voor bewezen verklaarde feiten strafrechtelijk hebben te ‘gelden’ als strafbare feiten. In deze beoordeling wordt de subjectieve verrichting van de verdachte aan de hand van strafrechtelijke criteria ‘betekend’ in termen van begrippen die tezamen de strafrechtelijke horizon of ervaringswereld uitmaken; de verrichting wordt daarmee toegeëigend door en ingelijfd in de strafrechtelijke orde, en in zekere zin dus ook ‘onteigend’ van het als verdachte aangemerkte handelend subject.³³ Deze toe-eigeningsact die gepaard gaat met de strafrechtelijke interpretatie, voert ons ten slotte naar het *subject* van de toerekeningsact: de rechter.

Het subject van de toerekeningsact: de strafrechter

De rechter is degene die uiteindelijk het oordeel velt, dat een bepaalde persoon al dan niet strafrechtelijk aansprakelijk is ter zake van een voor bewezen verklaard strafbaar feit. De term ‘oordeel’ duidt aan dat de rechter uiteindelijk een handeling stelt waarin hij een onderscheid, een *verdeling* aanbrengt binnen de verschillende, hem ter beoordeling voorgelegde feiten en interpretaties daarvan en binnen de daarop gebaseerde claims of aanspraken van de verschillende ‘partijen’: de verdachte, het Openbaar Ministerie en eventueel de benadeelde partij of het slachtoffer.³⁴ Indien naar het oordeel van de rechter aan de verschillende daarvoor geldende voorwaarden is voldaan, rekent hij een voor bewezen verklaard strafbaar feit toe aan de ter zake daarvan ter verantwoording geroepen persoon. Deze toerekening culmineert in een *vergelding* van het door de strafbare dader begane onrecht: de dader krijgt in de straf ‘zijn deel’.

Oordelen is op afstand plaatsen: in een strafrechtelijke procedure worden verschillende feiten en omstandigheden uit hun vóór-juridische context gelicht, zij ondergaan een juridische bewerking of formalisering, teneinde los van hun onmiddellijke verbinding met de historische context waaruit zij afkomstig zijn, aan een strafrechtelijke beoordeling te worden blootgesteld.³⁵ De verschillende, in een strafrechtelijk relevant conflict betrokken partijen worden in dit proces op een bepaalde *afstand* tot elkaar geplaatst; het strafrechtelijk systeem vormt zogezegd een interveniërende derde term die het conflict in juridische termen

33 Over de hermeneutische relevantie van de notie van toe-eigening of appropriatie zie Ricoeur 1989b. Zie nader De Jong 2009a, p. 162-165, 417-421.

34 Zie Ricoeur 2000, p. 129-130: ‘Taken in a broad sense, the act of judging consists in separating spheres of activity, in delimiting the claims of the one from those of the other, and finally in correcting unjust distributions, when the activity of one party encroaches on the field of exercise of other parties. In this respect, the act of judging certainly consists in separating. The German term *Urteil* expresses this well (...).’

35 De juridische codering of formalisering van van oorsprong vóór-juridische feiten vindt al plaats vanaf het moment waarop het eerste proces-verbaal wordt opgemaakt. Zie daarover Malsch, Haket & Nijboer 2008.

herschrijft en die dit conflict zodoende uit handen neemt van de onmiddellijk betrokkenen.³⁶ De strafrechter maakt aan dit juridisch gecodeerde conflict een einde door een strafrechtelijk oordeel te vellen dat aanspraak maakt op gezag en waarmee men zich dus in beginsel dient te verzoenen.³⁷

Deze aanspraak confronteert ons met het vraagstuk van de *functie* van het strafrecht. De rechter is niet zomaar een oordeel vellende individu; hij maakt onderdeel uit van een heel systeem. Dit strafrechtelijk systeem, de strafrechtspleging in wijde zin, is een intentioneel systeem: het kenmerkt zich door een oriëntatie op imputatie. Maar in het strafrecht wordt niet in het wilde weg toegerekend. De strafrechtelijke gerichtheid op toerekening wordt beheerst door een bepaald ideaalbeeld, in functie waarvan het strafrechtelijk systeem zijn verschillende operaties in de leefwereld uitvoert. De door de rechter genomen beslissingen in concrete gevallen zijn er steeds mede op gericht, de algemene, normatieve verwachtingspatronen, uit kracht waarvan de sociale leefwereld voor een 'samenleving' kan doorgaan, te beschermen tegen delictueuze inbreuken daarop. Het strafrecht komt in dit opzicht de symbolische taak toe, normen te bevestigen. Het vervult deze taak, positief geformuleerd, met het oog op de instandhouding van een afdoende mate van intersubjectief vertrouwen in de naleving van bepaalde, essentiële gedragsnormen, of, negatief geformuleerd: met het oog op de voorkoming van ongerichte wraak, oftewel eigenrichting.³⁸

Om de normatieve verwachtingspatronen, die het strafrecht op voorzet van politieke besluitvorming canoniseert als rechtsbelangen, te kunnen 'immuniseren' voor de doorkruising daarvan door delictueuze gedragingen in de empirische leefwereld, heeft het strafrecht een begrippenapparaat nodig dat niet alleen de strafrechtelijk beschermde, normatieve verwachtingspatronen, maar ook de algemene voorwaarden voor toerekening van de *aansprakelijkheid* terzake van de schending van deze normatieve verwachtingspatronen zo precies mogelijk omlijnt. Aangezien de woorden van de omgangstaal in veel gevallen worden gekenmerkt door een te sterk polysemantisch karakter, dan dat het strafrecht met deze woorden uit de voeten kan, zorgt het strafrecht voor een nadere omlijning van de betekenis van zijn begrippen en normen. Deze omlijning is een product van de toepassing van verschillende instrumenten die de rechter

36 Binnen de abolitionistische denkrichting is de opvatting bepleit dat het juridisch gecodeerde sociale conflict zoveel mogelijk weer zou moeten worden 'teruggegeven' aan de rechtstreeks betrokkenen. Het theoretische discours rond herstelrecht en bemiddeling kan worden beschouwd als een hedendaagse uitwerking van de meer radicale abolitionistische opvattingen. Zie Kelk 1986; en Groenhuijsen 2008.

37 Zie Hol 2003, p. 214.

38 Kelk 2005, p. 1; Ricoeur 2000, p. 130-131; Ricoeur 2007a, p. 223-231. Zie ook Habermas 1992, p. 145, 567, die in dit verband de complementariteit van recht en moraal benadrukt: de juridische institutionalisering van intersubjectieve verwachtingspatronen, die gepaard gaat met de aan de staat toegekende mogelijkheid tot sanctionering, compenseert de tekortkomingen van de moraal en ontlast mensen van de last zélf een morele oplossing voor een handelingsconflict te vinden. Vgl. Luhmann 2004, p. 142-172; Van der Wal 2003, p. 36-37; Kelk 1986, p. 12-13; en De Jong 2009a, p. 195-201.

voor zijn interpretaties en zijn oordelen ter beschikking staan. In het strafrecht, dat van oudsher wordt beheerst door een verhoudingsgewijs streng legaliteitsbeginsel, vormt de *wet* het voornaamste instrument in de handen van de rechter. Daarnaast vormt bestendige jurisprudentie een belangrijk middel voor de rechter.

Het punt is nu, en hier komt dan wederom de hermeneutiek in het vizier, dat de instrumenten die de rechter gebruikt helaas niet zélf aan de rechter aan wie zij ter hand zijn gesteld, kunnen meedelen, hoe zij in concrete gevallen precies moeten worden toegepast. Wetgeving en jurisprudentie bestaan uit taal, uit woorden, en de betekenis van die woorden is afhankelijk van interpretatie. De hermeneutiek houdt zich onledig met deze bezigheid, die we interpretatie noemen: wij spreken van interpretatie wanneer wij proberen een betekenis te verlenen aan een op het eerste oog vreemde, onbegrijpelijke of niet geheel begrijpelijke uiting. ‘Betekenis’ is niet een aan begrippen, termen of ervaringsbestanddelen *inherent* eigenschap. Termen verwijzen naar objecten in de menselijke leefwereld, maar de band tussen de term en het object waarnaar de term verwijst, is nooit noodzakelijkerwijs onwrikbaar of eeuwig. Begrippen die we met termen aanduiden, behelzen dan ook niet een onvervreembare semantische kern waarmee zij zagezegd door de natuur zouden zijn toegerust. De betekenis van termen schuilt in het gebruik dat daarvan wordt gemaakt en bestaan derhalve niet onafhankelijk van de act waarin en waardoor zij worden *verleend* aan objecten of ervaringsbestanddelen.³⁹

De strafrechter is binnen de juridische interpretatieve gemeenschap getraind in het *op een bepaalde wijze* interpreteren van bepaalde uitingen. Hij krijgt voorafgaande aan het onderzoek op de terechtzitting al een heel dossier voorgeschoteld, vol met mogelijkerwijs juridisch relevante gegevens over het doen en laten van de desbetreffende verdachte. De juridische relevantie van deze gegevens, en van alles wat gedurende het onderzoek ter zitting voorvalt, hangt weer af van wat de wet als juridisch relevant aanmerkt. De rechter is dan ook bij voortdurende bezig, feiten en normen op elkaar te betrekken. Feiten zijn voor het strafrecht pas echt feiten, indien en voor zover zij onder het toepassingsbereik van voorgegeven strafrechtelijke normen kunnen worden geschaard, en aldus ingelijfd kunnen worden in het strafrechtelijk systeem. Het strafrecht abstraheert van de oneindig gediversifieerde sociale werkelijkheid, door zich alleen te oriënteren op de door het strafrecht *zelf* geselecteerde aspecten van de sociale realiteit.

De term ‘aspect’ impliceert reeds dat het strafrecht noodgedwongen ‘af-ziet’ van een grote hoeveelheid betekenissen in de sociale leefwereld.⁴⁰ Het strafrecht codeert en vereenvoudigt daardoor zijn omgeving, oftewel: het selecteert en laat weg. Strafrechtelijke interpretatie culmineert zo bezien in een soort toe-eigening door het strafrechtelijk systeem: zodra is vastgesteld dat bepaalde feiten en

39 Wittgenstein 2002, § 7, p. 39 en § 10, p. 40-41. Zie voor meer over algemene aspecten van interpretatietheorie De Jong 2009a, p. 96-104, 108-122, 189-195, 202-215, 230-240.

40 Vgl. Fuchs 2005, p. 12-13.

gedragingen ‘codeerbaar’ zijn in termen van strafrechtelijke regels, en daarmee juridische relevantie blijken te bezitten, veranderen deze feiten in *rechtsfeiten*. De normen en begrippen waaraan deze rechtsfeiten worden getoetst, vormen tezamen de dogmatische werkelijkheid van het strafrecht. De strafrechtelijke werkelijkheidssfeer vormt zogezegd een geïdealiseerde abstractie van de algemene, intersubjectieve leefwereld. De rechter beweegt zich dus op een snijvlak van twee werkelijkheden of horizonten: een normatieve realiteit, belichaamd door de strafrechtelijke normen en begrippen, aan de ene kant, en een feitelijke realiteit, de wereld van de feiten en gedragingen waarover de rechter zijn oordeel moet zien te vellen, aan de andere kant.

Op dit punt blijkt dat het strafrecht weer zijn eigen symbolische ordening instelt, in het verlengde van de door de omgangstaal ingestelde symbolische ordening waarin menselijke subjecten zijn geïnscribeerd. De begrippen waarvan het strafrecht zich bedient, hebben een betekenis die niet zonder meer congruent is met de betekenis die men in de vóór-juridische leefwereld met deze begrippen pleegt te verbinden. De strafrechtelijke begrippen stellen een *eigen* strafrechtelijke symbolische orde in, en in de herhaalde toepassing van deze begrippen houdt het strafrecht deze symbolische orde in stand.⁴¹ De symbolische orde van het strafrecht vooronderstelt de door de omgangstaal ingestelde ordening die de natuurlijke werkelijkheid sociaal dimensioneert en daarmee voor menselijke zingeving vatbaar maakt. De omgangstaal vormt weliswaar het fundament onder de strafrechtelijke begrippenwereld, maar de door juridische begrippen geconstitueerde, strafrechtelijke ervaringswereld valt allerminst *samen* met de door de omgangstaal gestichte, intersubjectieve ervaringswereld.

Strafrechtelijke begrippen vatten de sociale of intersubjectieve werkelijkheid in een ‘formele’ betekenis. Zij vooronderstellen dus deze sociale werkelijkheid, maar geven er tevens een nadere, en wel strafrechtelijke *specificatie* aan. Deze formalisering of juridisering beantwoordt aan een behoefte: de begrippen waarvan het strafrecht zich bedient, hebben een betekenis die aangrijpt op de *functie* van het strafrechtelijk systeem die bestaat in de stabilisering van normatieve verwachtingspatronen binnen de samenleving. Een dergelijke omschrijving van de functie van het strafrechtelijk systeem brengt tot uitdrukking dat de juridische begripsvorming gepaard gaat met een zekere ‘spanning’. De normatieve wereld van de strafrechtelijke begrippen en normen staat op een zekere afstand tot de voor-juridische wereld van de intersubjectieve verhoudingen. Op

41 De instandhouding of handhaving impliceert niet dat de orde voortdurend aan zichzelf gelijk blijft. Normtoepassing of begripstoepassing gaat steeds gepaard met een lichte vertekening of aanpassing: de betekenis van een juridische norm ligt niet vast, want wordt geactualiseerd in iedere toepassing ervan op een geheel van feiten. De actuele, maar steeds voorlopige betekenis van een norm openbaart zich dus niet eerder dan bij gelegenheid van zijn toepassing op een set feiten. Ieder nieuw ervaringsbestanddeel is daardoor zowel een *demonstratie* (en daarmee een betekend object) van vooraf beschikbare begrippen en betekenissen, alsook een *representatie* (een teken) van de gewijzigde begrippen en betekenissen; teken en betekende zijn omkeerbaar. Zie nader Glastra van Loon 1987, p. 80-84.

het snijvlak van deze twee ervaringswerelden spreekt de strafrechter zijn oordelen uit. De persoon die aan die oordelen onderworpen is, de strafbare dader, bewoont de voor-juridische, intersubjectieve leefwereld; maar door de toerekening van schuld wordt deze persoon zogezegd de horizon van de strafrechtelijke, normatieve ervaringswereld binnengetrokken.

Het is de rechter die dit doet. Hij belichaamt zo bezien de verbinding tussen het strafrechtelijk systeem en de omgeving van dit systeem. Het strafrechtelijk systeem is georiënteerd op de toerekening van strafrechtelijke aansprakelijkheid aan personen. Dit intentionele streven, waaraan de rechter concreet gestalte geeft in zijn verschillende oordelen die bestaan in toerekeningsacten, heeft betrekking op een werkelijkheidsdomein met een zogenoemd axiologische structuur: in deze werkelijkheid lopen feiten en waarderingen van feiten door elkaar heen. De vaststelling van schuld, ofwel van de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van een persoon, is afhankelijk van normatieve interpretaties van de feitelijke toedracht, en van deontische oordelen over deze toedracht. In en door de act van toerekening wordt een schuldverband gemarkeerd tussen een gedraging en een dader. Een dergelijk oordeel is afhankelijk van principieel feilbare interpretaties: in de interpretatie door de rechter lopen feiten en normen door elkaar. Normen zijn de zoekschema's in het licht waarvan de feiten hun juridische relevantie laten oplichten, en feiten zijn op hun beurt richtsnoeren voor de selectie van mogelijksterwijs toepasselijke strafrechtelijke normen.

Het oordeel 'schuld' of 'geen schuld' kan niet worden geveld op grondslag van alléén onverdund objectieve, puur constatieve feiten. Zo'n oordeel vergt kennis van sociale, intersubjectieve verhoudingen, ofwel: kennis van het domein van de hermeneutiek.⁴² Op het vóór-juridische domein van de intersubjectieve leefwereld oefent het strafrecht zijn greep uit. Deze leefwereld wordt bewoond door de individu van de terechtstaande verdachte, ten aanzien van wie de rechter geroepen wordt vast te stellen of hij terzake van een delict strafrechtelijk aansprakelijk kan worden gesteld. Maar de greep die het strafrecht op deze individu uitoefent, moet wel 'raak' zijn. Het is een romantische illusie, te menen dat de rechter zich op enigerlei wijze rechtstreeks de toegang zou kunnen verschaffen tot de belevingswereld van de tot verantwoording geroepen persoon. Maar dit laat onverlet dat de rechter, als functionaris van het strafrecht-

42 Artikel 338 van het Wetboek van Strafvordering deelt mee dat voor het bewijs van hetgeen aan de verdachte is ten laste gelegd bepalend is de op wettige bewijsmiddelen gestoelde *overtuiging* des rechters. Ricoeur schrijft over het begrip *overtuiging* (2007a, p. 70): 'What kind of truth is at issue here? It is no longer in terms of capacity that we have to formulate it, but rather in terms of convention. It is a truth that fits, that is, a kind of characteristic situational sense of what is obvious that merits being called a conviction, an inner conviction, even if the decision is made in the judge's chambers. Can we speak then of objectivity? No, not in the constative sense of the term. It is a question rather of certitude that in this situation this is the best decision, what has to be done. It is not a matter of constraint; the force of this conviction has nothing to do with a factual determination. It is the sense *hic et nunc* of what obviously fits, of what ought to be done.'

telijk systeem, *beseft* dat hij opereert vanuit een ‘symbolisch circuit’ dat afwijkt van de verstaanshorizon van hem, wiens uiting hij aan een strafrechtelijke waardering onderwerpt.⁴³

Ter afronding

Het strafrecht in zijn formaliteit mag derhalve niet te zeer verwijderd raken van de alledaagse leefwereld in heel zijn weerbarstige materialiteit. De spanning tussen de door juridische specificatie en vertekening geschapen *afstand* tot de vóór-juridische ervaringswereld enerzijds en de noodzaak van een voldoende mate van *aansluiting* bij deze sociale ervaringswereld anderzijds is inherent aan de ‘contrafactische’ aard van het strafrechtelijk systeem. Het strafrecht wordt gekenmerkt, niet alleen door het *feit* dat de ideële inhoud van zijn normen op afstand staat van de sociale realiteit, doch ook door het *beseft* van dit feit, het beseft dus dat het strafrecht feiten uit de sociale leefwereld toetst aan een in de strafrechtelijke normen en begrippen verankerde, *geïdealiseerde abstractie* van de sociale leefwereld.⁴⁴ Aangezien wij ons in onze sterk plurale en multiculturele samenleving niet kunnen troosten met de gedachte dat ten aanzien van de vormgeving van dit strafrechtelijke ideaalbeeld volkomen eensgezindheid kan worden bereikt,⁴⁵ heeft het strafrechtelijk systeem voortdurend iets aan zijn ‘omgeving’ uit te leggen.

Wij beschikken niet over een hogere-ordestandpunt van waaruit de ‘ideaaltoestanden’ waarnaar de strafrechtelijke begrippen en normen verwijzen,⁴⁶ zich

43 Vgl. Visker 2006, p. 268; en 't Hart 2001b. Het beseft van het voortdurende tekortschieten van de pogingen van het strafrechtelijk systeem, zijn operaties volkomen te legitimeren, is kenmerkend voor de moderniteit, die in zekere zin gebaseerd is op een denkwijze die in het teken staat van gebrokenheid, gespletenheid en verlies. Dit inzicht is bovendien sterk geaccentueerd in het tijdperk van het postmodernisme, dat in bepaalde opzichten kan worden beschouwd als een radicale voortzetting van de moderniteit en als zodanig nog gesitueerd is binnen de coördinaten van de moderniteit. In de postmoderne denkwijze staat het begrip ‘pluralisme’ in vele gedaanten centraal. Volgens De Boer (1995, p. 174) impliceert cultureel pluralisme nog geen ethisch pluralisme: ‘Wat is deugd in een plurale samenleving? Erkenning van dat stempel, zou ik stellen, impliceert het betrachten van de terughoudendheid. Procedure-ethiek is in dat licht de deugdenethiek van de moderniteit. (...) Ik denk dat het geen toeval is dat de ontdekking van het culturele pluralisme samen is gegaan met de expliciete uitwerking van de rechten van de mens. Cultureel pluralisme impliceert geen ethisch pluralisme. Integendeel, in en via de historisering zijn de grondslagen van de democratie geleidelijk aan het licht gekomen.’ Deze procedure-ethiek kent op het niveau van het strafrecht haar equivalent in de pleidooien voor een contradictoire procesvoering, waarbinnen de discursiviteit en narrativiteit van de strafrechtspleging geïnstitutionaliseerd zouden kunnen worden. Zie Peters 1993.

44 Zie De Jong 2009a, p. 169-178, 221-244. Zie over de term ‘contrafactiviteit’ uitvoerig Foqué & 't Hart 1990, p. 138-140.

45 De Boer 1995; Klapwijk 1995; 't Hart 2001a; Schinkel 2008.

46 Voor de term ‘ideaaltoestanden’ zie Von Wright 1998.

naar ieders tevredenheid laten optekenen en van waaruit de legitimiteit van de uit de toepassing van deze begrippen en normen voortvloeiende oordelen kan worden gegarandeerd. Door het permanente tekort of gebrek in de rechtvaardiging en rechtvaardigbaarheid van de strafrechtelijke oordelen wordt het strafrecht het besef ingeprent, dat zijn onafhankelijkheid, zijn autonomie niet onbegrensd kan zijn. Zoals het menselijk subject bij wege van zijn inscriptie in de symbolische orde van taal in staat is afstand te nemen van zichzelf en de wereld en aldus een in zekere mate vrij bestaan te ontwerpen, zo geniet het strafrecht, dankzij zijn eigen, in het voorgaande besproken symbolische orde een zekere autonomie en onafhankelijkheid ten opzichte van de samenleving.⁴⁷ Maar net zoals de vrijheid van het subject een gebonden, een relatieve vrijheid is, zo is de autonomie van het strafrecht allerminst onbeperkt.

Men mag zich dus van deze onafhankelijkheid geen overdreven voorstellingen maken. Het strafrecht ontwerpt in en door zijn begrippen en normen een eigen beeld van de werkelijkheid, maar dit kan niet verhinderen dat het strafrecht met zijn strafrechtelijk gespecificeerde, dus contrafactische begrippen en normen steeds verwijst naar de vóór-juridische wereld van de intersubjectieve verhoudingen die het strafrecht overeenkomstig zijn functie wordt geacht te normeren. De hermeneutiek is als wijsgerige kentheorie uiteindelijk gericht op het leveren van objectieve kennis over subjectieve aangelegenheden. Ze benadrukt dat subjectieve, inwendig bezielde, menselijke verrichtingen niet in hun subjectiviteit opgesloten blijven, maar juist losbreken in de intersubjectieve sfeer, waar zij toegankelijk zijn voor de interpretatie door anderen. Zij zijn aldus tevens vatbaar voor eventuele toerekeningsoordelen van de strafrechter en voor incorporatie in de strafrechtelijke systeemwereld. Maar ook de omgekeerde beweging is van belang: de intentionele uitingen van het strafrecht blijven niet opgesloten in de juridische systeemwereld, maar hebben consequenties in de buiten-juridische leefwereld van alledag. Het toerekeningsoordeel dient vatbaar te zijn voor toe-eigening door de geadresseerden van het oordeel. Het strafrecht is daarom in hoge mate aangewezen op de inzichten die de hermeneutiek te bieden heeft.

Literatuur

- Aichele, A., Grüße von Sam. Zum Verhältnis von Zurechnungsfähigkeit und Menschheitsbegriff am Paradigma der Rechtsphilosophie Kants, in: M. Kaufmann & J. Renzikowski (red.), *Zurechnung als Operationalisierung von Verantwortung*, Frankfurt am Main etc.: Peter Lang 2004, p. 247-262.
- Boer, Th. de, Het ik als gevangene, in: Th. de Boer, Tamara A., *Awater en andere verhalen over subjectiviteit*, Amsterdam: Boom 1993, p. 133-144.

47 Luhmann 2004, p. 79-88, 105-120; zie nader De Jong 2009a, p. 221-230, 240-244.

- Boer, Th. de, Contouren van een niet-relativistisch pluralisme, in: Th. de Boer & S. Griffioen (red.), *Pluralisme. Cultuurfilosofische beschouwingen*, Amsterdam/Meppel: Boom 1995, p. 162-179.
- Corstens, G.J.M., *Het Nederlands strafprocesrecht*, Deventer: Kluwer 2008.
- Dreissen, W.H.B., *Bewijsmotivering in strafzaken*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2007, diss. UM.
- Fish, S.E., *Is there a text in this class? The authority of interpretive communities*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1980.
- Foqué, R. & A.C. 't Hart, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming. Grondslagen van een strafrechtelijke waardendiscussie*, Arnhem: Gouda Quint 1990.
- Fuchs, P., *Die Psyche. Studien zur Innenwelt der Außenwelt der Innenwelt*, Weilerswist: Velbrück Wissenschaft 2005.
- Glastra van Loon, J.F., *Norm en handeling. Bijdrage aan een kentheoretische fundering der sociale wetenschappen*, Groningen: Wolters-Noordhoff [1956] 1987, diss. RUL.
- Groenhuijsen, M.S., Strafrechtelijk stromenland in 2008, *Delikt & Delinkwent* 2008, p. 1093-1112.
- Habermas, J., *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1992.
- Habermas, J., *Zwischen Naturalismus und Religion. Philosophische Aufsätze*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2005.
- Haersolte, R.A.V. van, De stratificatie van straf en strafbaarstelling, in: R.A.V. van Haersolte, *De mens en het zijne*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1984, p. 17-38.
- Hart, A.C. 't, Recht en pluralisme, in: A.C. 't Hart, *Hier gelden wetten! Over strafrecht, Openbaar Ministerie en multiculturalisme*, Arnhem: Gouda Quint 2001a, p. 199-212.
- Hart, A.C. 't, Twee perspectieven, in: A.C. 't Hart, *Hier gelden wetten! Over strafrecht, Openbaar Ministerie en multiculturalisme*, Arnhem: Gouda Quint 2001b, p. 213-223.
- Hol, A.M., Hannah Arendt: Publiek domein, recht en rechtspraak, *Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* 2003, p. 207-228.
- Hullu, J. de, *Materieel strafrecht. Over algemene leerstukken van strafrechtelijke aansprakelijkheid naar Nederlands recht*, Deventer: Kluwer 2009.
- Husserl, E., *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Zweites Buch: Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution*, Den Haag: Martinus Nijhoff 1952.
- Husserl, E., *Logische Untersuchungen. Zweiter Band: Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis. I. Teil*, Tübingen: Max Niemeyer [1901] 1968.
- Jong, F. de, *Daad-Schuld. Bijdrage aan een strafrechtelijke handelingsleer met bijzondere aandacht voor de normativering van het delictsbestanddeel opzet*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009a, diss. UU.
- Jong, F. de, Intentionaliteit en interpretatie. Fenomenologische en hermeneutische vooronderstellingen, in: F. Koenraadt & I. Weijers (red.), *Vrijheid en verlangen (liber amicorum Antoine Mooij)*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009b, p. 37-52.

- Jonkers, W.H.A., Het strafrechtelijk schuldverwijt, in: J.P. Balkema *et al.* (red.), *Gedenkboek. Honderd jaar Wetboek van Strafrecht*, Arnhem: Gouda Quint 1986, p. 227-241.
- Kelk, C., Het 'strafrechtelijke discours' ofwel: ieder vogeltje zingt zoals het gebekt is, in: P.J.A. ter Hoeven *et al.* (red.), *Bezonnen hoop* (liber amicorum L.H.C. Hulsmann), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1986, p. 1-14.
- Kelk, C., *Studieboek materieel strafrecht*, Deventer: Kluwer 2005.
- Klapwijk, J., Ethisch pluralisme en de opdringerigheid van het universele, in: Th. de Boer & S. Griffioen (red.), *Pluralisme. Cultuurfilosofische beschouwingen*, Amsterdam/Meppel: Boom 1995, p. 180-203.
- Knigge, G., *Strafuitsluitingsgronden en de structuur van het strafbare feit* (preadvies voor de vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland), Den Haag: z.u. 1993.
- Levinas, E., Betekenis en zin, in: E. Levinas, *Het menselijk gelaat* (vert. en red. A. Peperzak), Amsterdam: Ambo 2005, p. 167-210.
- Luhmann, N., *Law as a social system*, Oxford: Oxford University Press 2004.
- Malsch, M., V.T. Haket & J.F. Nijboer, De gevaren van het proces-verbaal, *Nederlands Juristenblad* 2008, p. 2578-2582.
- Melai, A.L., *Het gezag van norm en feit in strafzaken*, Arnhem: Gouda Quint 1968, diss. RUL.
- Mooij, A.W.M., *Taal en verlangen. Lacan's theorie van de psychoanalyse*, Meppel: Boom (1975) 1983, diss UvA.
- Mooij, A.W.M., *Toerekeningsvatbaarheid. Over handelingsvrijheid*, Amsterdam: Boom 2004.
- Mooij, A.W.M., *De psychische realiteit. Psychiatrie als geesteswetenschap*, Amsterdam: Boom 2006.
- Nijboer, J.F., *De (straf)rechtspleging als lerend systeem*, Deventer: Kluwer 2008.
- Peters, A.A.G., Het rechtskarakter van het strafrecht (inaugurele rede UU), in: M. Gunning, C. Kelk & K. Schuyt (red.), *Recht als kritische discussie. Een selectie uit het werk van A.A.G. Peters*, Arnhem: Gouda Quint [1972] 1993, p. 15-34.
- Reijntjes, J.M., Het aantonen van opzet. Over de verhouding tussen vorm en materie in het strafrecht, in: M.S. Groenhuijsen & J.B.H.M. Simmelink (red.), *Glijdende schalen* (liber amicorum J. de Hullu), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2003, p. 474-490.
- Rimmelink, J., *Mr. D. Hazewinkel-Suringa's Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht*, Deventer: Gouda Quint 1996.
- Ricoeur, P., Metaphor and the central problem of hermeneutics, in: P. Ricoeur, *Hermeneutics and the human sciences. Essays on language, action and interpretation* (Ed. J.B. Thompson), Cambridge etc.: Cambridge University Press 1989a, p. 165-181.
- Ricoeur, P., Appropriation, in: P. Ricoeur, *Hermeneutics and the human sciences. Essays on language, action and interpretation* (Ed. J.B. Thompson), Cambridge etc.: Cambridge University Press 1989b, p. 182-193.
- Ricoeur, P., *The just* (vert. D. Pellauer), Chicago/Londen: University of Chicago Press 2000.
- Ricoeur, P., *Reflections on the just* (vert. D. Pellauer), Chicago/Londen: University of Chicago Press 2007a.

- Ricoeur, P., *Husserl. An analysis of his phenomenology* (vert. E.G. Ballard & L.E. Embree), Evanston, Ill.: Northwestern University Press 2007b.
- Roermund, G.C.G.J. van, *Recht, verhaal en werkelijkheid*, Bussum: Coutinho 1993.
- Schild, W., *Die 'Merkmale' der Straftat und ihres Begriffs*, Ebelsbach: Rolf Gremer 1979.
- Schinkel, W., *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een denken voorbij de maatschappij*, Kampen: Klement 2008.
- Vellinga, W.H., *Schuld in spiegelbeeld. Afwezigheid van alle schuld*, Arnhem: Gouda Quint 1982, diss RUG.
- Visker, R., *Vreemd gaan en vreemd blijven. Filosofie van de multiculturaliteit*, Amsterdam: Sun 2006.
- Wal, G.A. van der, Recht en legitimiteit, in: G.A. van der Wal, *Recht met reden. Verzamelde opstellen*, Deventer: Kluwer 2003, p. 31-58.
- Wittgenstein, L., *Filosofische onderzoekingen* (1953; red. M. Derksen & S. Terwee), Amsterdam: Boom 2002.
- Wright, G.H. von, Is and ought, in: S.L. Paulson & B. Litschewski Paulson (eds.), *Normativity and norms. Critical perspectives on Kelsenian themes*, Oxford: Clarendon Press 1998, p. 365-382.